

ปัญหาทางกฎหมายตามประกาศคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ

เรื่องหลักเกณฑ์ของผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรส

อันถือว่าเป็นคู่สมรส พ.ศ. 2561¹

เจิมขวัญ จรูญศักดิ์ชัย²

จากการศึกษาเกี่ยวกับปัญหาทางกฎหมายตามประกาศคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ เรื่องหลักเกณฑ์ของผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสอันถือว่าเป็นคู่สมรส พ.ศ. 2561 มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาถึงประวัติ ความเป็นมา แนวคิด และทฤษฎี หลักเกณฑ์ เกี่ยวกับผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรส ซึ่งทำให้ผู้ศึกษาได้รับความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความเป็นมา พื้นฐานขนบธรรมเนียมประเพณี และวิวัฒนาการการสมรสของไทย ตลอดจนการนำเอาประเพณีการสมรส มาบัญญัติเป็นกฎหมายเพื่อประยุกต์ให้เหมาะสมกับสังคมไทยในปัจจุบัน สามารถบังคับใช้กฎหมายได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเห็นได้จากการตราเป็นกฎหมายครอบครัว ในประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ครอบครัว ตลอดจน การตรากฎหมายเกี่ยวกับการตรวจสอบการใช้อำนาจรัฐ ให้การบังคับใช้อำนาจของเจ้าพนักงานของรัฐจะต้องเป็นการใช้อำนาจภายใต้บังคับของกฎหมายตามหลักนิติธรรม ไม่นำเอาประโยชน์ส่วนรวมมาเป็นประโยชน์ส่วนบุคคล และเพื่อเป็นการแสดงออกซึ่งความโปร่งใสในฐานะเป็นบุคคลที่ประชาชนได้เลือกสรรให้เป็นตัวแทนของตนเข้าไปบริหารประเทศ จึงได้มีการตราพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการป้องกันและปราบปรามการทุจริต พ.ศ. 2561 ขึ้น โดยกำหนดให้ผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง และเจ้าหน้าที่ของรัฐในตำแหน่งที่กำหนด รวมถึงคู่สมรส และบุตรที่ยังไม่บรรลุนิติภาวะ จะต้องยื่นบัญชีแสดงรายการทรัพย์สินและหนี้สิน ซึ่งตามมาตรา 102 วรรคสอง ได้มีการขยายความโดยให้คู่สมรสรวมถึงผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสด้วย โดยให้เป็นไปตามหลักเกณฑ์ที่คณะกรรมการ ป.ป.ช. กำหนด ซึ่งเพื่อให้เป็นการจำกัดขอบเขตของคู่สมรสที่เป็นผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรส ที่มีหน้าที่จะต้องยื่นบัญชีแสดงรายการทรัพย์สินและหนี้สิน คณะกรรมการ ป.ป.ช. จึงได้ออกประกาศคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ เรื่องหลักเกณฑ์ของผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดย

¹บทความนี้เรียบเรียงจากการศึกษาอิสระ เรื่องปัญหาทางกฎหมายตามประกาศคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ เรื่องหลักเกณฑ์ของผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสอันถือว่าเป็นคู่สมรส พ.ศ. 2561 โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์ ดร. ณัฐ สันตาสว่าง และคณะกรรมการสอบ คือ รองศาสตราจารย์จุฑามาศ นิสารัตน์ และ รองศาสตราจารย์พิมพ์ใจ รื่นเริง

² นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรบัณฑิต (วิทยาเขตบางนา) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

มิได้จดทะเบียนสมรสอันถือว่าเป็นคู่สมรส พ.ศ. 2561 เพื่อจำกัดความบุคคลผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรส ให้ครอบคลุมชัดเจนยิ่งขึ้น แต่ในการตรากฎหมายจำเป็นต้องตรากฎหมายให้ชัดเจนเพื่อหลีกเลี่ยงมิให้เกิดการบังคับใช้กฎหมายโดยไม่เป็นธรรมได้ อันเป็นการขัดต่อหลักนิติรัฐ

จากการศึกษาทำให้ทราบว่าประกาศคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ เรื่อง หลักเกณฑ์ของผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสอันถือว่าเป็นคู่สมรส พ.ศ. 2561 ยังมีการตรากฎหมายไม่ชัดเจน ไม่ครอบคลุมด้วยกันหลายประการ ซึ่งสรุปได้ดังต่อไปนี้

ประเด็นปัญหาข้อแรก ปัญหาเกี่ยวกับความหมายของการอยู่กินเป็นสามีภริยากัน ตามประเพณี ตามข้อ 3 (1) บัญญัติให้ “บุคคลซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสกับเจ้าพนักงานของรัฐ และมีลักษณะอย่างหนึ่งอย่างใดดังต่อไปนี้ ให้ถือเป็นคู่สมรสตามมาตรา 102 วรรคสอง และมาตรา 126 วรรคสาม แห่งพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการป้องกันและปราบปรามการทุจริต พ.ศ. 2561

(1) ได้ทำพิธีมงคลสมรสหรือพิธีอื่นใดในทำนองเดียวกับเจ้าพนักงานของรัฐ โดยมีบุคคลในครอบครัวหรือบุคคลภายนอกรับทราบว่าเป็นการอยู่กินกันฉันสามีภริยากันตามประเพณี”

จากบทบัญญัติตามประกาศจะเห็นได้ว่า มีการบัญญัติถึงความเป็นผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรส ไม่ชัดเจน เพียงแต่ตรากฎหมายว่า “อยู่กินกันฉันสามีภริยากันตามประเพณี” เป็นการใช้คำกว้างเกินไป และบริบทของคำว่าตามประเพณีในแต่ละภาค แต่ละท้องถิ่นย่อมแตกต่างกัน จึงอาจจะต้องใช้การตีความตามความเข้าใจของแต่ละบุคคล แต่ละท้องถิ่น จนไม่มีบรรทัดฐาน ไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนตายตัว จึงทำให้การตีความกฎหมายของการอยู่กินเป็นสามีภริยากันตามประเพณี ในแต่ละบุคคลไม่เหมือนกัน

ประเด็นปัญหาข้อที่สองเป็นปัญหาเกี่ยวกับการแบ่งแยกทรัพย์สินของผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสอันถือว่าเป็นคู่สมรส ซึ่งประกาศดังกล่าวกำหนดให้คู่สมรสให้หมายรวมถึงผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยา โดยมิได้จดทะเบียนสมรส นั้น มิได้ออกข้อกำหนด หรือวิธีในการแบ่งแยกทรัพย์สินของผู้ที่เป็นคู่สมรสที่อยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรส ซึ่งจะส่งผลในการแสดงรายการทรัพย์สินและหนี้สิน ว่าผู้ยื่นมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินนั้นหรือไม่ ซึ่งจะนำบทบัญญัติประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 5 ในเรื่องการแบ่งแยกทรัพย์สินระหว่างสามีภริยามาใช้มิได้ เพราะผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรส มิได้มีการจดทะเบียนสมรส จึงมิใช่คู่สมรสโดยชอบด้วยกฎหมาย ประกาศดังกล่าวจึงควรออกมาให้ชัดเจนในเรื่องการแบ่งแยกทรัพย์สินของผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรส เพื่อเป็นประโยชน์ในการแจ้งรายการทรัพย์สินละหนี้สิน

ประเด็นปัญหาข้อที่สามปัญหาเกี่ยวกับคู่สมรสของเจ้าหน้าที่ของรัฐที่นับถือศาสนาอิสลามใน 4 จังหวัดชายแดนภาคใต้ เมื่อพิเคราะห์แล้วประกาศดังกล่าว ไม่ครอบคลุมไปถึงผู้เป็นเจ้าหน้าที่ของรัฐที่นับถือศาสนาอิสลาม อันมีหน้าที่ยื่นบัญชีแสดงรายการทรัพย์สินและหนี้สิน เนื่องจากเจ้าหน้าที่ของรัฐที่นับถือศาสนาอิสลามใน 4 จังหวัดชายแดนภาคใต้ จังหวัดปัตตานี นราธิวาส ยะลา และสตูล ในกรณีที่มีการสมรส และมีครอบครัว ให้นำกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดกบังคับแทน ในการวินิจฉัยชี้ขาด คดีแพ่งเกี่ยวกับเรื่องครอบครัวและมรดก ของอิสลามศาสนิกชน จึงอาจจะทำให้บทบัญญัติที่บังคับใช้บางเรื่องต่างกัน ในเรื่องสมรส ศาสนาอิสลาม หากได้กระทำการสมรสตามกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดก ให้ถือเป็นการสมรสที่สมบูรณ์แล้ว และชายสามารถมีภริยาได้ 4 คน หากกรณีที่ชายผู้เป็นเจ้าหน้าที่รัฐ มีหน้าที่ยื่นบัญชีแสดงรายการทรัพย์สินและหนี้สิน คู่สมรสของชายดังกล่าวทั้ง 4 คน จะถือผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรส ทั้ง 4 คน เลยหรือไม่ และมีปัญหาว่า หากเจ้าพนักงานของรัฐเป็นหญิงซึ่งเป็นภริยา 1 ใน 4 ของชายที่นับถือศาสนาอิสลาม จะยื่นบัญชีแสดงรายการทรัพย์สินและหนี้สินเฉพาะของสามีเท่านั้น หรือต้องยื่นบัญชีแสดงรายการทรัพย์สินและหนี้สินของภริยาคนอื่นๆ ของสามีด้วยหรือไม่ กฎหมายมิได้บัญญัติไว้ในประกาศอย่างชัดเจน

ประเด็นปัญหาข้อที่สี่ปัญหาเกี่ยวกับความหมายของการมีพฤติการณ์รับรู้ของสังคมทั่วไปว่ามีสถานะเป็นสามีภริยากัน ตามข้อ 3 (1) บัญญัติให้ “บุคคลซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสกับเจ้าพนักงานของรัฐ และมีลักษณะอย่างหนึ่งอย่างใดดังต่อไปนี้ ให้ถือเป็นคู่สมรสตามมาตรา 102 วรรคสอง และมาตรา 126 วรรคสาม แห่งพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยการป้องกันและปราบปรามการทุจริต พ.ศ. 2561

(2) เจ้าพนักงานของรัฐแสดงให้เห็นปรากฏว่ามีสถานะเป็นสามีภริยากัน หรือมีพฤติการณ์เป็นที่รับรู้ของสังคมทั่วไปว่ามีสถานะดังกล่าว”

จากบทบัญญัติตามประกาศจะเห็นได้ว่า การมีพฤติการณ์เป็นที่รับรู้ของสังคมทั่วไปนั้น เป็นการตีความพฤติการณ์ตามความรู้สึกของสังคมทั่วไป ว่าชายหญิงนั้นได้มีพฤติการณ์การอยู่กินกันแบบสามีภริยาหรือไม่ โดยอาศัยจิตใจ ความรู้สึกในการตีความสถานะของการเป็นสามีภริยา ซึ่งคู่สามีภริยาบางคู่อาจจะมีความสัมพันธ์ทางพฤตินัย แต่ไม่ได้แสดงออกถึงความเป็นสามีภริยาให้สังคมทั่วไปรับรู้ เนื่องจากต้องการปิดบัง จึงอาจทำให้เกิดการตีความในความหมายของการเป็นผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรส ผิดพลาดไปได้ และการพิจารณาว่าบุคคลนั้นเป็นสามีภริยาที่อยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสหรือไม่ จะต้องใช้ความระมัดระวังและรอบคอบในการพิจารณา เนื่องจากสังคมไทยเป็นสังคมที่ยังมีค่านิยมรักนวลสงวนตัว มิให้อยู่ก่อนแต่ง จึงเป็นเรื่องละเอียดอ่อนอาจเป็นการกระทบจิตใจของฝ่ายหญิงได้ และอีกปัญหา คือ

หากการปกปิดข้อเท็จจริงดังกล่าว เป็นความต้องการของผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาที่ไม่ต้องการแสดงตัวว่าได้ อยู่กินกันฉันสามีภริยากับเจ้าพนักงานของรัฐ ซึ่งในกรณีนี้ การจะบังคับให้เจ้าพนักงานของรัฐยื่นบัญชีแสดง รายการทรัพย์สินและหนี้สินของบุคคลผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยา ย่อมเป็นการยาก เนื่องจากอาจไม่ได้รับความ ร่วมมือจากบุคคลดังกล่าว และการจะขอเอกสารรับรองจากธนาคาร หรือหน่วยงานของรัฐ ก็ไม่สามารถเป็นไปได้ เนื่องจากไม่ได้มีนิติสัมพันธ์กันตามกฎหมาย

ประเด็นปัญหาข้อที่ห้าปัญหาเกี่ยวกับการอยู่กินกันของบุคคลเพศเดียวกัน ตามประกาศดังกล่าวที่กำหนดให้คู่สมรสให้หมายรวมถึงผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยา โดยมีได้จดทะเบียนสมรส นั้น มิได้มีการ กำหนดให้บุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศซึ่งทำพิธีมงคลสมรสหรือพิธีอื่นใดในทำนองเดียวกัน โดยมีบุคคล ในครอบครัวหรือบุคคลภายนอกทราบว่าเป็นการอยู่กินกัน หรือกรณีบุคคลซึ่งเป็นเพศเดียวกันโดยกำเนิดซึ่งเป็น เจ้าพนักงานของรัฐแสดงให้ปรากฏว่ามีสถานะหรือเป็นที่รับรู้ของสังคมทั่วไปว่ามีการอยู่กินกัน มีหน้าที่ต้องยื่น บัญชีแสดงรายการทรัพย์สินและหนี้สินด้วย ทั้งที่กรณีดังกล่าวก็ได้มีการทำพิธีมงคลสมรสเช่นกันและเป็น ที่รับรู้ของสังคมทั่วไปว่ามีการอยู่กินกันเช่นกัน แต่มีความแตกต่างกันเพียงแค่เพศของบุคคลที่ทำพิธีมงคลสมรส เท่านั้น รวมถึงในปัจจุบันได้มีการเปิดกว้างยอมรับบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศมากขึ้น เห็นได้จาก การตราพระราชบัญญัติความเท่าเทียมระหว่างเพศ พ.ศ. 2558 ขึ้นใช้บังคับแล้ว และยังสามารถพยายามในการร่าง พระราชบัญญัติการจดทะเบียนคู่ชีวิต พ.ศ. ... ขึ้นใช้บังคับ การที่ประกาศฉบับดังกล่าวมีข้อความที่จำกัดเฉพาะผู้ ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาที่ระบุมเพศ เฉพาะเพศชายสมรสกับเพศหญิงเท่านั้น จึงแสดงให้เห็นถึงความไม่พร้อม เป็นการเลือกปฏิบัติ และไม่สอดคล้องกับสภาพสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงไป

จากการศึกษาค้นคว้าประกาศคณะกรรมการป้องกันและปราบปรามการทุจริตแห่งชาติ เรื่อง หลักเกณฑ์ของผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสอันถือว่าเป็นคู่สมรส พ.ศ. 2561 ผู้ศึกษาพบว่ามีข้อเสนอแนะ คือ

1. ปัญหาเกี่ยวกับความหมายของการอยู่กินเป็นสามีภริยากันตามประเพณี ผู้ศึกษา มีข้อเสนอแนะ เห็นควรให้มีการแก้ไขเพิ่มเติม โดยกำหนดบทนิยามของคำว่า “การอยู่กินกัน ฉันสามีภริยาตามประเพณี” ให้มีความหมายที่ชัดเจน โดยการเพิ่มเติมบทบัญญัติข้อ 3 (1) วรรค 2 ดังนี้

“การอยู่กินกันฉันสามีภริยากันตามประเพณี หมายถึง บุคคลที่ได้ทำพิธีสมรสอยู่กินฉันสามีภริยาและ ช่วยเหลืออุปการะเลี้ยงดู ตามความสามารถและฐานะานุรูปของแต่ละฝ่าย รวมถึง สามีภริยาที่ถูกต้องตามกฎหมาย และจดทะเบียนหย่ากัน แต่ยังมีอุปการะหรือช่วยเหลือกันดังกล่าวด้วย ทั้งนี้ ให้เป็นไปตามประเพณีท้องถิ่นที่ คู่สมรสทำการสมรสหรือมีถิ่นที่อยู่ หรือฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง มีภูมิลำเนาอยู่ก่อนหรือขณะสมรส”

2. ปัญหาเกี่ยวกับการแบ่งแยกทรัพย์สินของผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสอันถือว่าเป็นคู่สมรส จึงเห็นควรเพิ่มเติมบทบัญญัติข้อ 3/1 โดยเพิ่ม ข้อ 3/1 “ในการแบ่งแยกทรัพย์สินของผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสอันถือว่าเป็นคู่สมรส ตามประกาศฉบับนี้ หากทรัพย์สินนั้น เป็นทรัพย์สินที่ทำมาหาได้ร่วมกันในระหว่างอยู่กินกันฉันสามีภริยาในการแบ่งแยกทรัพย์สินให้ถือเป็นกรรมสิทธิ์ร่วมกัน ต่างมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินดังกล่าวคนละส่วนเท่า ๆ กัน แต่หากทรัพย์สินนั้นเป็นทรัพย์สินที่มีได้เกิดมาจากการทำมาหาได้ร่วมกันให้ถือเป็นทรัพย์สินเฉพาะฝ่ายนั้น ๆ ”

3. ปัญหาเกี่ยวกับคู่สมรสของเจ้าหน้าที่ของรัฐที่นับถือศาสนาอิสลามใน 4 จังหวัดชายแดนภาคใต้ ผู้ศึกษาเสนอแนะให้มีการแก้ไขเพิ่มเติมประกาศดังกล่าวดังนี้ ข้อ 3 (3) “ผู้ที่ได้ทำการสมรสกับเจ้าพนักงานของรัฐ ที่นับถือศาสนาอิสลามใน 4 จังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยได้ทำพิธีการสมรสตามหลักศาสนาอิสลาม รวมถึง มีการสมรสตามหลักกฎหมายอิสลามว่าด้วยครอบครัวและมรดก หรือมีการสมรส แล้วต่อมาได้มีการหย่าขาดจากกัน แต่ยังมีที่อยู่กินกันฉันสามีภริยาและช่วยเหลืออุปการะเลี้ยงดูตามความสามารถและฐานะานุรูปของแต่ละฝ่าย

กรณีสามีเป็นเจ้าพนักงานของรัฐ คู่สมรสให้หมายถึงภริยาทุกคนที่ได้ทำการสมรสตามหลักศาสนาอิสลาม

กรณีภริยาเป็นเจ้าพนักงานของรัฐ คู่สมรสให้หมายถึง สามีที่ได้ทำการสมรสตามหลักศาสนาอิสลาม รวมถึงภริยาอื่นที่ได้ทำการสมรสตามหลักศาสนาอิสลาม กับสามีของตนด้วย”

4. ปัญหาเกี่ยวกับความหมายของการมีพฤติการณ์รับรู้ของสังคมทั่วไปว่ามีสถานะเป็นสามีภริยากัน ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะให้มีการแก้ไขเพิ่มเติมดังนี้ ข้อ 3 (2) วรรคสอง “พฤติการณ์เป็นที่รับรู้ของสังคมทั่วไป หมายถึง พฤติการณ์ที่ผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาโดยมิได้จดทะเบียนสมรสแสดงออก ให้เป็นที่รับรู้ของครอบครัว หรือญาติพี่น้องของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง หรือเป็นที่เปิดเผยแก่กลุ่มบุคคลหนึ่งกลุ่มบุคคลใด โดยอาจไม่ต้องรับรู้เป็นการทั่วไปก็ได้

ในกรณีที่ผู้ซึ่งอยู่กินกันฉันสามีภริยาอีกฝ่ายหนึ่งไม่ยอมเปิดเผยรายการทรัพย์สินและหนี้สินแก่เจ้าพนักงานของรัฐ ให้เจ้าพนักงานของรัฐแจ้งเหตุดังกล่าวให้คณะกรรมการ ป.ป.ช. ทราบ”

5. ปัญหาเกี่ยวกับการอยู่กินกันของบุคคลเพศเดียวกัน ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะให้มีการแก้ไขเพิ่มเติมดังนี้ ข้อ 3/2 “ประกาศนี้ให้ใช้บังคับกับกรณีที่บุคคลสองคนซึ่งเป็นเพศเดียวกันโดยกำเนิดได้ทำการสมรสกันด้วย โดยอนุโลม”

เอกสารอ้างอิง

บวรศักดิ์ อุวรรณโณ, คำอธิบายกฎหมายมหาชน เล่ม 1 วิวัฒนาการทางปรัชญาและลักษณะของกฎหมาย
มหาชนยุคต่าง ๆ .กรุงเทพฯ สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526

วรเจตน์ ภาคีรัตน์, หลักความเป็นกฎหมายสูงสุดของรัฐธรรมนูญ นนทบุรี เอกสารบรรยายหลักสูตรการเมือง
การปกครองในระบอบประชาธิปไตยสำหรับนักบริหารระดับสูง รุ่นที่ 8 สถาบันพระปกเกล้า, 2547
เกรียงไกร เจริญธนาวัฒน์, หลักพื้นฐานกฎหมายมหาชนว่าด้วยรัฐ รัฐธรรมนูญและกฎหมาย กรุงเทพฯ:
สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2547